

богослов'я нині все більше оперує економічними поняттями, соціальними оцінками, практичними висновками і пропозиціями.

*Л.Филипович**

НЕТРАДИЦІЙНА РЕЛІГІЙНІСТЬ І ПРОЦЕСИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Підводячи підсумки десятилітньої державної незалежності України, потрібно відзначити певні позитивні зрушення в житті народу, зокрема в духовній сфері, що частіше за все пов'язується із національним та релігійним відродженням. Можна сперечатися щодо темпів і масштабів цих процесів, але вони, без сумніву, змінили напрямок історичного розвитку нашої держави, яка прагне переосмислити своє минуле, визначитися відносно нинішньої своєї присутності в культурному світі, зробити правильний цивілізаційний вибір.

Відомо, що за останнє десятиліття релігійна ситуація в Україні суттєво змінилася. В українському релігійному просторі поруч із відродженими традиційними релігіями (православ'ям, греко-католицизмом, католицизмом, протестантизмом, іудаїзмом та ісламом) з'явилися нові релігійні течії і рухи, які викликали, крім вже існуючих між церковних православних конфліктів, православно-католицьких та православно-протестантських суперечок, складні додаткові проблеми. Останні можна звести до гостро сформульованого питань: Як впливають нові релігійні течії і рухи на національне самовизначення українців? Як в умовах надзвичайної актуалізації національної, державної, мовної, а зрештою культурної ідентифікації українського народу виглядають нові релігії з їх акцентацією на універсальності і вселюдськості привнесених вчень? Сприяють чи шкодять неорелігії утвердженню молодій української держави, формуванню національної свідомості її громадян, вихованню в них гуманізму й пошани до своїх і чужих культурних традицій?

Ще в 1994-1995 рр. співробітники Відділення релігієзнавства НАН України провели унікальне опитування більш ніж 500 послідовників нових релігій в різних містах України, прагнучи з'ясувати

* ФИЛИПОВИЧ Людмила Олександрівна – доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

причини вибору нової релігії, її значення в житті неофіта, характер ставлення до інших релігій та віруючих, як сприймає нетрадиційно віруючих людей суспільство (батьки, родичі, колеги, органи влади, мас медіа тощо). Особливо цікавилися дослідники формами релігійної діяльності, участю в громадському житті, рівнем конфліктності і шляхами їх подолання. На той час висновок щодо національних орієнтацій послідовників НРТ був невтішним, бо ж вони виявилися байдужими до суспільних проблем, були зануреними у свої особисті стани, зокрема духовного пошуку, форм спілкування з Богом. Якоїсь участі в національному відродженні, як виявилось, НРТ не брали, щодо національної ідентифікації виявилися навіть ворожо налаштованими. Основним для себе визнавали релігійну належність, якою надто дорожили.

Респонденти демонстрували космополітичні, інтернаціоналістські, іноді агресивно антинаціональні настрої, мотивуючи це тим, що "Бог не дивиться на національність"; "Бог не може бути національним"; "Релігія не може мати національних рис, оскільки вона втратить Євангельський смисл"; "Ми проти всякої національної релігії" тощо. Мову, як один із найважливіших культурних ідентифікаторів народу, представники НРТ оцінили лише як комунікативний чинник – спосіб передачі інформації між людьми: "Мова не важлива, важливо розуміння між нами", "Важлива не мова, а істина, яка несеться мовою", "Мова має бути християнською, євангельською".

Опосередковано був зроблений висновок про те, що для неовіруючих їх вибір релігії носив характер не культурної чи етнонаціональної, а аполітичної, дисидентської ідентифікації. Він був реакцією-втечею від комуністичної ідеології, від тоталітарності всього суспільства.

Антисоціальна діяльність деяких неорухів в Україні та світі призвела до того, що в них побачили загрозу національно-державному відродженню, певну ідейну і культурну опозицію традиції. Змінювалася ситуація, змінювалися й нетрадиційні релігії, які для того, щоб вижити в новому суспільстві, мали задуматися над питанням, хто вони є в Україні і чим є для України? Випадкові, непотрібні осколки іноземних місій, релігійних згромаджень чи учасники міжрелігійного діалогу, співпраці з історичними церквами? Ясно, що положення повноправного члена релігійної спільноти України, навіть в статусі релігійної меншини, більш комфортний, ніж "безкоштовні агенти спецслужб", "п'ята колона", "духовні збоченці".

Сьогодні по-різному можна оцінювати новітні релігійні процеси в Україні, наявність нетрадиційно віруючих людей, але очевидним є те, що

поява і поширення їх в нашій країні спричинені багатьма факторами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, як глобального, так і локального масштабу. Аналізуючи суто українську ситуацію, відзначимо насамперед соціально-економічну та політичну нестабільність українського суспільства, що постійно провокує появу почуття невпевненості, соціальної і духовної незахищеності. Свідомість українців характеризує певна невизначеність, навіть індиферентизм, які утворилися внаслідок краху комуністичної ідеології, діалектико-матеріалістичних поглядів на довкілля або ж відселарованості значної кількості населення від автохтонної духовної традиції. В умовах девальвації системи цінностей тоталітарного режиму, зокрема декретованого світоглядного монізму, духовний та ідеологічний вакуум довгий час нічим не заповнювався. Духовна денационалізація в умовах соціалістичного буття значного масиву населення України призвела до втрати відчуття національної традиції, рідної батьківської віри, потреби збереження зв'язків між поколіннями через духовну традицію. Крім того, в комуністичні часи відбулася втрата традиційними церквами свого авторитету в очах народу, оскільки вони були елементом офіційного політичного істеблшменту. В результаті цілеспрямованої атеїзації суспільства суттєво похитнулося значення релігії і церкви взагалі. Новітні рухи, які відгукнулися на щоденні потреби особи, зокрема оволодіння фахом, навчання мовам, отримання гуманітарної допомоги, медичне обслуговування, надали можливість духовного пошуку, задоволення своїх інтелектуальних та пізнавальних потреб, пов'язаних із істинними уявленнями про Бога, світ, людину, її внутрішнє життя. Неорелігії, на визнання самих adeptів цих рухів, дають їм можливість відчутти свій зв'язок з трансцендентним, включитися в соціально корисну і духовно означену діяльність, зняти напругу у відношеннях із світом, іншими людьми тощо.

В українському поліконфесійному середовищі доля нових релігійних течій і рухів незначна. За даними Державного Комітету України у справах релігій станом на 1 січня 2001 року в Україні офіційно діяло 808 неохристиянських релігійних організацій (серед них 345 належить Церкві Повного Євангелія, 145 організацій харизматичного напрямку, 52 - новоапостольські організації, 70 організацій Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів). В Україні офіційно діють 92 громади орієнталістського спрямування (серед них крішнаїтських - 40, буддистських - 35), біля 60 громад неоязичників. Серед загальної кількості діючих релігійних громад всіх конфесій в Україні (23543) організації новітніх рухів складають біля 3,4 відсотків.

Географічний розподіл нових течій за регіонами кардинально відрізняється від поширення традиційних конфесій. Захід, найрелігійніший район України, де розміщено більше половини всіх релігійних громад, найменше відчуває на собі вплив новітніх рухів. Південні та східні області України, місто Київ нині є регіонами найінтенсивнішого поширення нових течій. Найбільша кількість неорелігійних організацій діє в Донецькій (211) та Запорізькій (63) областях, в Криму (61), місті Києві (101), які значно поступаються західним областям за загальною кількістю релігійних громад. Водночас у Львівській області серед 2600 громад тільки 17 відносяться до неорелігійних утворень, в Івано-Франківській з 1182 - 5, в Закарпатській з 1399 - 8, в Тернопільській з 1527 - 3, у Хмельницькій з 1266 - 20. Основна мережа релігійних неорухів знаходиться на Сході й Півдні України й продовжує зростати тут переважно за рахунок цих в минулому затеїзованих регіонів. Неорелігії – це міський феномен, характерна ознака міст, де традиційна релігійність, як і взагалі традиційний уклад життя, зруйновані. Показово, що у Львівській області, де проживає біля 3 млн. громадян України, зареєстровано 2463 релігійних громади, а в Києві, який за населенням дорівнює Львівщині, лише 305.

Відзначаючи надто мізерну долю нових релігійних рухів України серед офіційно зареєстрованих державою релігійних організацій, водночас не варто применшувати роль цих об'єднань в духовному житті країни. Завдяки їхньому існуванню українське релігійне життя урізноманітнюється. Сьогодні в Україні зареєстровано вже 67, а реально діє біля 100 релігійних течій. Порівнюючи ці дані з 1989 роком, коли їх було зареєстровано лише 9, відзначимо, що зростання кількості релігійних течій свідчить про плюралізацію суспільної свідомості, релігійного світобачення зокрема. Це в кінцевому рахунку сприяє демократизації держави, привчає українців до толерантного співжиття з іновірцями. Разом з тим немає підстав й перебільшувати значення нових релігійних течій для духовного розвитку України, хоча нові релігії активно займаються релігійною просвітою, в прямому сенсі цього слова несуть слово Боже до людей, привертають увагу простих людей до проблем духовного життя, стимулюють їх вивчати релігійну літературу, особливо Біблію.

Але не варто й переоцінювати можливості впливу нових течій на релігійне життя України. Відомо, що основна маса українців залишається все таки поза конфесіями, ставиться до релігії індиферентно, незважаючи на проповідницькі та організаційні зусилля як традиційних церков, так і нових течій. Загалом кількість прихильників нових релігійних течій і рухів, на нашу думку, наближається до 100 тис. осіб. Відтак в загальній

кількості населення країни десь в 50 млн. осіб вони становлять 0,2%. Але нам зрозумілі побоювання тих, хто в НРТ бачать загрозу для національної духовності українців, оскільки за соціологічними дослідженнями, в нових течіях більше половини їх членів (51%) становлять молоді люди віком від 20 до 29 років, значною є й середня вікова група (від 30 до 49 років) - 38,2%. Як бачимо, переважна більшість членів новітніх громад у віковому сенсі є соціально найактивнішою частиною українського населення. Саме цей віковий прошарок суспільства працює, створює матеріальні та духовні цінності, а отже тісно контактує із соціумом. Зрозуміло, що саме такі люди мають чималий вплив на оточуючих своїм життєвим досвідом, який, в разі його позитивності, є прикладом для наслідування і гарантом правильності обраного духовного шляху. Серед тих, хто не ввійшов до "молодих" (10%), знайдемо представників всіх вікових категорій. Все це дає підставу вважати появу нетрадиційної релігійності переважно молодіжним явищем. Але з часом, в процесі свого утвердження та функціонування в Україні, вік новітніх рухів може і змінитися в бік їх "постаріння" як за рахунок подорослішання піонерів течії, так і за рахунок включення до рухів старших за віком людей, переважно батьків нинішніх неофітів.

Основне середовище, де виникають неорелігії, і переважний склад неогромад – інтелектуалізовані верстви населення. Вони є мозком будь-якої неорелігійної організації, навколо якого групуються інші послідовники течії. Рівень освіченості неовіруючих достатньо високий. З вищою та незакінченою вищою освітою серед них є 54,1%. Найвищий відсоток тих, хто має вищу і незакінчену вищу освіту, спостерігаємо у багаї - 82%. Скажімо, серед буддистів такий рівень освіти мають 52,4% опитаних. Ясно, що лише високоосвічені люди здатні привнести в суспільство нові ідеї, утвердити нові погляди.

Неовіруючі займають відносно привілейоване місце в соціумі, виконуючи функції ідеологів, проповідників, духовників, оскільки серед них багато представників інтелігенції (педагоги, науковці, лікарі, художники, інженери та ін.) та студентів, які становлять відповідно 29,2% і 21,5% від числа усіх опитаних. Найменшим в новітніх рухах є прошарок робітників, службовців, працівників сільського господарства.

До проведення дослідження вважалося, що серед послідовників неорухів більшість складають росіяни. В силу часового збігу національного і релігійного відродження українці, на думку дослідників, мали б обрати національно орієнтовані, а відтак, традиційні церкви. Але виявилось, що у складі нетрадиційних громад їх половина, росіяни становлять лише третину.

Певний відсоток опитаних взагалі не дав відповідь на питання про національну належність, продемонструвавши цим неістотність етнічного фактору в системі їх цінностей. Більшість українців (крім неоязичників), що стали членами нових течій, не володіли українською мовою (відповіді в україномовних анкетах подаються російською мовою), ніяк не ідентифікували себе із українським етносом, виступали проти існування в Україні національних і державних церков, акцент робили на загальнолюдських цінностях релігійних вчень, в більшості своїй не приймали ідею необхідності онаціоналення культурної діяльності, видання богослужбової і богословської літератури обов'язково українською мовою тощо.

Але дослідники фіксують певні зміни за останні роки в статусі релігійних меншин в Україні, а отже й в розумінні членами цих спільнот своєї присутності в українському просторі. Негативний в цілому підхід до всього українського, який фіксувався ще в 1994-1995 рр., нині не так яскраво виявлений. Навпаки, неофіти, а особливо керівництво нових релігій, прагне продемонструвати свою лояльність, бажання хоч би ззовні виглядати цілком українським.

Сьогодні є сенс говорити про те, що нова релігійна належність не завжди заперечує національне самовизначення, не завжди нова, нетрадиційна релігійність означає денаціоналізацію, стара етносвідомість, етнокультура в процесі нової релігійної ідентифікації інколи трансформується в нову культурну ідентичність. Підстави зробити такі спостереження дають проведені в 2000-2001 роках інтерв'ю з представниками деяких релігійних меншин в Україні.

Більшість опитаних неовіруючих ніяк не ідентифікують себе із українською традицією. Ні мова, ні релігія, ні самосвідомість, ні патріотизм, ні відчуття історичного зв'язку поколінь, ні інші показники не характерні для них. Визначення своєї національності як "українець" ще ні про що не говорить, це скоріше дань належності до держави, ніж до певного народу.

Як правило, члени НРТ - денаціоналізовані елементи колишньої комуністичної епохи. Вони народилися в типово радянських сім'ях, де розмовляли "общепонятним русским языком", не отримали ніякого національного виховання ні дома, ні в школі, були далекі від релігії та національних традицій. Вся система освіти виховала з них стійких інтернаціоналістів з елементами шовінізму (для росіян) і вторинності, меншовартості (для українців). Всім цим людям характерна скоріше за все так звана радянська ідентичність, яка розкривалася через певні показники: рідна і розмовна мова (незалежно від національності) - російська, змішані шлюби, формування радянських традицій і свят, всі

єдині в сім'ї братських народів, як правило, атеїстичні, соціально активні. Фактично культурна ідентифікація була зведена до ідеологічної і політичної (вірність і відповідність комуністичному ідеалу).

Характерно, що за часи перебудови поступово зруйнувалась і радянська ідентичність. На рік набуття державності Україною її народ прийшов двічі ніби знищеним: спочатку зруйнувалась традиційна національна ідентичність, а потім - сформована комуністична. Природно, що почались пошуки втрачених ідентичностей.

Вибір респондентами тієї чи іншої релігійної громади ніяк не пов'язаний з пошуками культурної ідентичності у формі національного самовизначення. Він опирається на внутрішні мотиви духовних пошуків, в т.ч. й релігійних. Нових віруючих не цікавить їх національна належність. Всі респонденти переконані, що їх група в процесах національного відродження участі не бере, бо ніяк себе з національним не пов'язують, вважаючи, що світове громадянство вище від національного, що метою життя є не мирське, а виключно духовне, потойбічне. Тому на питання чи приводить участь в НРТ до кризи і руйнуванню традиційної культурної ідентичності їх віруючих потрібно відповісти негативно: як можна зруйнувати те, чого не існує?

Враховуємо, що належність до НРТ все ще носить політичний характер, але колись неовіруючі були і дисидентами і протестували проти традиційної (радянської, комуністичної) ідеології, а зараз вони продовжують перебувати у стані опору, але не антикомуністичного, а фактично прокомуністичного. Вони єдині (крім православних УПЦ МП), хто в своїй організаційній структурі зберігає кордони радянської імперії. Їм потрібно бути проти когось, і тепер вони проти сепаратизму, за універсалізм, який переноситься на політичні терени. Скажімо, і багаї, і крішнаїти України тісно пов'язані з усіма колишніми радянськими республіками, підтримують контакти з віруючими цих країн, шкодують про втрачену єдність. І тут вони входять в суперечність з демократичними силами в суспільстві, особливо тими, які спираються на національну ідею, національні цінності (націонал-демократи).

Що стосується створення нового суспільства, нового порядку в ньому, то тут НРТ, без сумніву, сприяють формуванню нового образу планети. Існування нових релігійних меншин урізноманітнює релігійну та культурну реальність. Сам по собі цей факт не є загрозливим. Однак традиція і НРТ існують в одному інформаційному, економічному, політичному, ідеологічному та аксіологічному просторі, тому вони взаємодіють, створюючи нову Україну, як на рівні суспільства, суспільної свідомості (часто конкуруючи, тому виключаючи один одного, а не доповнюючи в соціальному полі), так і на рівні окремої людини, її

свідомості і душі (коли вона стоїть перед вибором: - традиція чи НРТ). Діяльність НРТ часто носить небажаний для домінуючої культурно-релігійної традиції характер. Це проявляється в тому, що розмивається і послаблюється традиція, на якій базується цілісність суспільства, його традиційні цінності, психологічна стабільність. Поруч з цим посилюється вплив чужих політиків і чужих ідеологій, зростає кількість потенційних віруючих - послідовників традиційної церкви, спостерігається певний відтік представників культурно-релігійної більшості в НРТ.

Чи варто боятися цих процесів? Перш за все відзначимо, що релігійні меншини ніколи не стануть більшістю. НРТ завжди будуть долею для небагатьох, інтелектуально сильніших від загальної маси людей, яких важко задовольнити традиційними церквами і релігіями, які здатні це відчутти, усвідомити, зберегти бажання духовного сходження, духовного пошуку і самовдосконалення, тобто духовно активних членів суспільства. Не забуваймо, що духовний розвиток людства неможливий без релігійних експериментів, нетрадиційних, опозиційних, альтернативних рухів. В такому разі НРТ виступають ферментом для релігійної традиції, яка вимушена переосмислювати себе в оновлених формах, тобто розвиватися.

Завдяки НРТ представники релігійної більшості знайомляться з іншими релігійними традиціями, але, приймаючи їх, вони втрачають свою власну традиційну культурну (етнічну) ідентичність, бо будь-яка НРТ в своїй основі має певну традицію (неохристияни - американську, багаї - іранську, крішнаїти - індійську). Молитви читаються чужою для українців, але рідною для інотрадиції мовою, неовіруючі мріють побувати в паломницьких центрах чужої святості. Зацікавленість до чужих святинь і цінностей - в принципі позитивний факт, але чи стане вона повштовхом для пізнання своєї власної культури, усвідомлення своєї власної ідентичності? Певно що ні. То ж це й веде до національної ???

Новітні рухи, з якими познайомилася Україна в останні роки, не є наслідком внутрішнього розвитку українських релігій, модернізації традиційних церков. Вони переважно експортовані в Україну, бо є результатом діяльності проповідників та місіонерів з інших країн. Навіть неорелігії власного походження (наприклад, Велике Біле Братство) виникають як результат синтезу різних течій, містичних культів, езотеричних вчень, які в момент виникнення абсолютно не спираються на вітчизняну традицію. Та й найбільш національні Рідна Віра й Рідна Українська Національна Віра (Рун віра) з'явилися в українській діаспорі Америки й звідти були експортовані в Україну. Незважаючи на це, багато

з нових релігій прижилося в Україні, віднайшли тут своїх прихильників та послідовників. На перших порах особливо популярними були східні рухи та течії "Нового віку", оскільки вони виступали явною альтернативою традиційній релігійності. Однак з часом українські неовіруючі повертаються в русло звичних та зрозумілих символів - в християнство, хоч і в модерновому його прочитанні.

Поступово неорелігійні організації відмовляються від відреченості і несприйняття світу, від критицизму на його адресу. Вони, як правило, нині вже зацікавлені у своєму включенні в соціум. Соціалізація нових рухів відбувається через благодійницьку діяльність, просвітництво, видання і поширення релігійної літератури, пропаганду істин свого вчення в засобах масової інформації, через факт визнання їх державою - реєстрацію в органах влади, через бажання налагодити стосунки з традиційними церквами тощо. Нові течії все частіше прагнуть якнайповніше включитись в різні сфери суспільного життя. І це зрозуміло: щоб мати успіх серед населення, треба адаптуватися до конкретних умов свого функціонування,

Українське суспільство має підстави для незадоволення діяльністю тих релігійних течій, які не враховують історичну релігійну традицію українців, в непритаманній українській ментальності силовій формі нав'язують те чи інше вчення, вважають цінності деяких з них вищими за традиційно українські, безпардонно й примітивно проводять місіонерську роботу, не поважають українську мову тощо. Ясно, що і у нових течій до нашого суспільства є багато претензій. Серед тих, з якими найчастіше приходиться стикатися неовіруючим в Україні, слід назвати певну ворожість і упередженість людей щодо НРТ, невиконання державою конституційних і законодавчих норм з свободи совісті, необґрунтовані обмеження з боку держави пропаганди неотечіями релігійних знань тощо. Сподіваємося, що означені протиріччя будуть подолані і не стільки шляхом заборон, протестів, протистоянь, скільки через діалог, спільну працю над розв'язанням різноманітних, насамперед міжконфесійних і міжрелігійних проблем в Україні.

УКРАЇНСЬКІ ПРАВОСЛАВНІ МОНАСТИРІ ЯК ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

За свою майже тисячолітню історію український монастир як специфічний релігійний інститут, націлений на реалізацію ідеї досконалого християнського життя через самоізолявані форми життєорганізації, пережив досить складну еволюцію. В умовах України ця складність далеко не завжди була продиктована іманентним розвитком самого чернецтва (чернець у перекладі з грецької – усамітнений) чи особливостями форм організації чернечого життя (анакоретством, скитством, лаврами, кіновіями), а немалою мірою визначалася зовнішніми позамонастирськими, позацерковними чинниками.

Це, звичайно, не применшує значення для розвитку чернецтва в Україні власне внутрішньомонастирських процесів і, зокрема, істотних за наслідками результатів зіткнення фундаментальної в концепції східнохристиянського чернецтва ідеї аскетизму з реаліями функціонування монастирів на українських землях. Прагнення до обособленого аскетичного життя, що було віднесене фундаторами чернецтва на Сході до значення керівного принципу і включене до всіх відомих монастирських статутів (єрусалимського Сави Освященного, афонського, константинопольського Феодора Студита та інших), у реальному житті виявили свою ідеальну, недосяжну сутність: українські монастирі, їх насельники на ділі виявлялися пов'язаними з історією, інтересами, прагненнями свого народу, нації, держави. При всій змінюваності історичної парадигми, принциповому і навіть демонстративному відстороненні від світського життя значна частина монастирів як зосередження інтелектуальних сил нації була своєрідними індикаторами суспільно-політичної і духовної ситуації в Україні, прямо чи опосередковано впливаючи на хід подій і процесів.

Впродовж тривалого часу національної історії України монастирі, чернецтво були вагомим фактором у духовному розвитку суспільства, політичній, економічній, церковно-релігійній розстановці сил, у формуванні науково-культурного потенціалу, громадської думки та пріоритетів у ній. При цьому провідні монастирі, незважаючи на свій декларований статус самоізоляованої корпорації релігійно-духовних

* КЛИМОВ Валерій Володимирович – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.